

Celokarpatský dialektologický atlas – prameň štúdia jazykových kontaktov a interferencií

IVOR RIPKA

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Panska 26, SK-81364 Bratislava
E-mail: ivorr@juls.savba.sk

Abstract: In the present period of the development of linguistic carpathology (a separate linguistic discipline which studies reasons, development and result of Carpathian language contacts and interferences) the dialectological research and mainly the works of linguistic geography are considerably important. The most significant project of this sphere of research is the Carpathian Dialectological Atlas. During the preparation and realization of this macro-atlas the knowledge and experience acquired in the studies of Slovak dialectologists were involved in a considerable extent.

Keywords: linguistic carpathology, dialectology, linguistic geography, language contact and interference

1. Mnohoaspektové kultúrnohistorické, etnologické i lingvistické výskumy v posledných desaťročiach priniesli fakty a poznatky, jednoznačne potvrdzujúce existenciu istého špecifického spoločenstva na území medzi severnými výbežkami Karpát a Dunajom. Aktuálnosť a vedecká dôležitosť komplexného výskumu histórie, kultúrnych tradícií a jazykov (nárečí) karpatskej oblasti je nesporná; určuje ju úloha, ktorú Karpaty zohrali v procese formovania sa slovanských i neslovanských etnických skupín. Príčiny, priebeh i dôsledky karpatských jazykových kontaktov a interferencií skúma lingvistická karpatológia, ktorá sa v súčasnosti profiluje ako samostatná jazykovedná disciplína. Zvyčajne sa prezentuje a chápe ako priestorovo charakterizovaný fragment súboru lingvistických disciplín (indoeurópskej a ugrofínskej areálovej lingvistiky, teórie jazykových kontaktov, typológie a i.), ktoré synchronne i diachronne skúmajú geneticky heterogénnu oblasť Karpát a prilahlých regiónov.

1.1. Chápanie globálnych a konkrétnych úloh lingvistickej karpatológie v každej etape jej rozvoja a dynamický prístup k ich formulovaniu závisí od súhrnu existujúcich – a istým pôsobom interpretovaných – faktov. V súčasnosti sú mimoriadne dôležité dialektologické výskumy, a to najmä práce jazykovo-zemepisného charakteru. Najvýraznejším projektom z tejto výskumnej oblasti je nesporne *Celokarpatský dialektologický atlas* (ďalej aj CKDA). Priestorová projekcia zistených jazykových faktov na mapách totiž ponúka mnohostranné možnosti na ich ďalšie porovnávacie štúdiá a hodnotenie, na klasifikáciu jednotlivých nárečových areálov, pomáha vytvoriť istú „stratigrafiu“ jazyka a tak komplexnejšie interpretovať rozličné vývinové jazykové zmeny, odrážajúce vplyvy jazykových kontaktov a interferencií (Ripka, 2002, s. 5).

2. Na území Karpát existujú viaceré spoločné charakteristické javy v oblasti materiálnej i duchovnej kultúry, nachádzajúce prirodzene svoj odraz aj v jazyku. Etnológovia už dávnejšie dokumentovali prítomnosť zhodných elementov najmä v oblasti chovu oviec (salašníctva) v etnických spoločenstvách, žijúcich v karpatskej oblasti. Také pojmy ako karpatský typ niektorého elementu ľudovej kultúry a pod. tvoria priamu súčasť etnológie (OKDA, 1987, s. 7). Doterajšie jazykovedné výskumy takisto dokázali, že mnohé špecifické javy v dialektoch karpatského areálu majú hlboký historický základ a sú navyše rozmanitejšie, než sa predtým predpokladalo. Pri ich interpretácii treba mať na zreteli aj fakty a údaje dialektov, v súčasnosti priamo nesúvisiacich s Karpatmi. Karpatská situácia v mnohom pripomína situáciu, charakteristickú pre jazykové zväzy. V Karpatoch sa jazykové spoločenstvo prejavuje a manifestuje predovšetkým v lexikálno-sémantickej sfére.

2.1. Karpatské lexikálno-sémantické zhody (takzvané *karpatizmy*) sa sformovali na základe spoločných znakov hospodárskej činnosti, spôsobu života, geografických podmienok. Môžu sa vyskytovať jednak v pôvodných (starých) jazykoch i dialektoch karpatsko-balkánskej zóny, jednak v súčasných jazykoch. Ich existenciu (výskyt) podporila mobilnosť (mobilita) miestneho obyvateľstva, podmienená najmä špecifickými črtami pastierstva karpatského typu.

3. Karpatská jazykoveda sa usiluje adekvátne opísať a interpretovať aktuálne procesy i výsledky dlhodobých vzájomných vplyvov jazykových idiómov v karpatskej zóne a v priľahlých regiónoch. V naznačenom zmysle sa karpatská jazykoveda prezentuje ako lingvistický komponent karpatistiky (karpatológie) v širokom zmysle slova, t. j. ako súčasť súboru interdisciplinárneho cyklu vied historicko-filologického profilu, poverených komplexne skúmať situáciu v zóne Karpát (Klepikova, 1992, s. 108).

3.1. Karpatská jazykoveda má rozličné aspekty. Vytvára predpoklady a otvára priestor na štúdium starých súvislostí a spojení v karpatsko-balkánskej oblasti pre etymológov, komparatistov, dialektológov, pre špecialistov v oblasti jazykových kontaktov. V súčasnej etape rozvoja karpatskej jazykovedy treba vyzdvihnúť dialektologické výskumy, a to predovšetkým práce jazykovo-zemepisného charakteru, ktoré pomáhajú stanoviť korpus karpatizmov a určiť oblasť ich rozšírenia, filiáciu ich významov, ich slovotvornú štruktúru.

4. Novým typom lingvistického atlasu a základným projektom súčasnej karpatskej jazykovedy je práve spomínaný *Celokarpatský dialektologický atlas*. Teoreticko-metodologické východiská jeho vydávania akcentujú ideu existencie špecifického kontinua dialektov, zo synchronného aspektu prislúchajúcim k rozličným národným jazykom, a to konkrétne k albánskemu, českému, chorvátskemu, maďarskému, macedónskemu, moldavskému, poľskému, rumunskému, slovenskému, srbskému a ukrajinskému jazyku. Ide tu o jazyky príbuzné (slovanské), vzdialenejšie príbuzné (slovanské a románske v rodine indoeurópskych jazykov) i nepríbuzné (indoeurópske a ugrofínske).

Základ výskumov predstavujú jazyky karpatskej zóny. Dialekty týchto jazykov spája prítomnosť spoločných (identických) lexikálno-sémantických javov, rozšírených v susediacich oblastiach rozličným spôsobom. Tieto totožné javy vznikli v procese dlhodobých kontaktov a interferencií lingvistických idiémov vymedzenej karpatskej zóny.

4.1. Cieľom *Celokarpatského dialektologického atlasu* je zistiť existenciu zhodných elementov rozličného pôvodu najmä na úrovni dialektov, dokázať jednoznačnú kontinuitu ich prítomnosti (alebo neprítomnosti) v nárečiach karpatsko-balkánskej zóny, teda aj v maďarských a slovenských nárečiach.

5. Jednotlivé zväzky CKDA sa publikujú v krajinách, zúčastňujúcich sa na spoločnej práci medzinárodného redakčného kolégia. V. zväzok tohto makroatlasu sa pripravoval v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV v Bratislave (1997). Obsahuje 85 máp s príslušnými komentármi. Mnohé z nich prezentujú zemepisné rozšírenie a sémantickú štruktúru tých lexikálnych jednotiek, ktoré sa nedostali do dotazníkov tvoriacich východiská národných atlasov. Materiál publikovaný v V. zv. CKDA tak nepochybne rozširuje a spresňuje aj poznatky o výsledkoch slovensko-maďarských jazykových kontaktov a interferencií.

5.1. Materiály slovenského zväzku CKDA (mapy i komentáre) znázorňujú napríklad areál (tvorí ho všetkých sedem maďarských bodov CKDA, rozmiestnených na severovýchode krajiny a východné Slovensko), na ktorom sa kukuričný šúľok, očistený od zŕn, nazýva *čutka* (maď. *csutka*). *Slovník slovenských nárečí* (SSN, 1994) dopĺňa ešte 4 ďalšie významy tejto lexémy. Takisto lexéma *lenča* (bot. *Lens*; maď. *lencse*) je rozšírená na tej istej oblasti. Zaujímavé paralely vývinu sémantických štruktúr v skúmaných dialeктоch prináša napr. analýza lexémy **valach* (porov. Ripka, 1996, s. 95).

Remenná časť postroja na hlavu koňa sa v bodoch CKDA na území Maďarska a v niekoľkých slovenských bodoch nazýva *kantár*. Kožená alebo šnúrová uzdička bez zubadla, pomocou ktorej priväzujú alebo vodia koňa, sa v niektorých prihraničných nárečiach nazýva *ketefik* (maď. *kötőfék*). Výsledkom slovensko-maďarských kontaktov je aj zemepisné rozšírenie lexémy *sersám* vo význame 'súbor náradia remeselníka' (maď. *szerszám*). Samec svine sa na príslušnom areáli nazýva *kan*, vták s dlhými nohami i zobákom (zool. *Ciconia*) je zasa v maďarčine *gólya* (vyskytuje sa v rozličných fonetických variantoch), v slovenských nárečiach *góľa*. Mapy CKDA plasticky zobrazujú aj oblasti používania lexém *irtás* (v maďarčine) a *ortáš* (v slovenčine známe aj ako toponymum) vo význame 'pole na mieste vyrúbaného alebo vyklčovaného lesa' i mnohé ďalšie.

Pohostenie po úspešnom završení práce, kúpy alebo po bezplatnej pomoci sa nazýva *áldomás* a *oldomáš*. Používanie (i rozšírenie) tejto lexémy na území Slovenska je značné: pripomína situáciu i areál výskytu lexémy *salaš* (Ripka, 1984, s. 140).

6. Rozvoj lingvistickej geografie a tvorba i vydávanie jazykových atlasov rozličných typov vytvorili základné predpoklady na rozvoj areálových výsku-

mov, týkajúcich sa rozličných jazykových rovín, a teda aj lexikálne (lexikálno-sémantickej) roviny. Priestorová charakteristika jednotlivých lexém je dôležitým komponentom historicko-porovnávacích, etymologických, etnogenetických (teda diachrónnych) i synchronne zameraných štúdií.

Je nepochybné, že synchronny opis lingvistických areálov, ich katalogizácia a klasifikácia podľa stanovených parametrov (konfigurácia, dynamika, centrálnosť – periférnosť) umožňuje priradenejšie riešiť problematiku časovej (dobovej) stratifikácie zodpovedajúcich javov (určiť chronológiu prevzatí, inovácií a pod.). Údaje zhromaždené a spracované v CKDA pomáhajú vysvetliť výsledky mnohostranných kontaktov a vplyvov takých dvoch susediacich jazykov (ich dialektov), akými sú slovenčina a maďarčina.

7. Chápanie globálnych i čiastkových (jednotlivých) úloh karpatskej jazykovedy v každej etape jej rozvoja a dynamický prístup k prezentácii jej výsledkov závisí aj od interpretácie v teréne získaných faktov. V *Celokarpatskom dialektologickom atlase* sa prezentujú v podobe, ktorá jednoznačne pozitívne v širokom kontexte ovplyvní rozvoj celej slavistiky.

Literatúra

- Celokarpatský dialektologický atlas. 5. Red. I. RIPKA. Bratislava: Veda 1997. 228 s.
- KLEPIKOVA G. P. Karpatskoje jazykoznanije i OKDA. In: *Leksika v OKDA II*. Red. S. B. Bernštejn. Moskva: Institut slavianovedenija i balkanistiki RAN, s. 108–125.
- Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vstupitel'nyj vypusk. Red. B. Vidoeski. Skopje: MANU 1987. 186 s.
- RIPKA I. Karpaticizmy v slovackej dialektnej leksike. In: *Recueil linguistique de Bratislava*. 7. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1984. 139–144.
- RIPKA I. Slovacckaja leksika v svete karpaticistiki. I.–II. In: *Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Materialy i issledovanija 1991–1993*. Red. V. V. Ivanov. Moskva: Institut ruskogo jazyka im. V. V. Vinogradova RAN 1996. 89–97.
- RIPKA I. *Aspekty slovenskej dialektológie*. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied PU v Prešove 2002. 114 s.
- Slovník slovenských nářečí. I. (A–K). Red. I. RIPKA. Bratislava: Veda 1994. 936 s.